

THE ETYMON. SHORT CONSIDERATIONS

Alina Gioroceanu, Assist. Prof., PhD, University of Craiova

Abstract: In Romanian language, the concept etymon is frequently used and less theoretically explained. There are still papers that try to establish some criteria in order to identify an etymon. The aim of this paper is to present the prevalent definitions and to draw up the specific features which support a scientific definition of the concept.

Keywords: etymon, etymology, linguistics, concept, definition.

I. Etimonul: încercare de conceptualizare și teoretizare

Obiectul disciplinei lingvistice numite *etimologie* îl reprezintă preocuparea de a găsi *etimoanele* cuvintelor¹ dintr-o limbă dată. Majoritatea lucrărilor dedicate domeniului nu se preocupă de definirea *etimonului*, ca atare noțiunea este doar utilizată, nicidecum clarificată.

Liviu Groza, în lucrarea *Elemente de lexicologie* (Groza, 2005), sintetizând observațiile științifice anterioare, încearcă să stabilească câteva principii de identificare a etimonului, utile pentru dezvoltarea criteriilor care să conducă la o adecvată definire a acestuia. O scurtă prezentare a principiilor stabilite de Liviu Groza va facilita, așadar, accesul spre conținutul noțiunii supuse analizei:

1. *Principiul corespondenței fonetice* presupune că între etimon și cuvintele care s-au desprins din acesta trebuie să existe corespondențe regulate sau sistematice de sunete. Acest principiu guvernează metoda comparativ-istorică, ce își stabilește ca obiectiv reconstruirea limbilor vechi; de aici și bogata bibliografie a studiilor dedicate *indo-europenei*.
2. *Principiul legăturii semantice*: etimonul și cuvintele care s-au desprins din el trebuie să aibă același sens de bază.

Legătura cu sursa se deduce prin existența unei trăsături semantice comune, în exemple ca *bucca* „cavitate bucală” devenit în sp. și ptg. *boca*, it. *bocca* „gură” (*gula* „beregată, gât”) / *rostrum* „cioc, bot” în sp. ptg. *rostro* „față”. De asemenea, în cazul termenilor construiți cu elemente formative de origine greco-latină, ca *limfocel* „tumoare cu conținut limfatic”, *limfocit* „leucocită care se formează în organele limfatice, având un rol important în infecții”, *limfo-* „limfă”; lat. *limfa* s.f. „apă limpede”; *-cel* „tumoare”; gr. *chele* s.f. „gheară”; *-cit* „celulă”; cf. gr. *kytos* s.n. „cavitate, urnă; piele, corp”; *filologie* „știință care se ocupă cu studiul culturii scrise a popoarelor și în special cu studiul textelor vechi...” v. *filo-* „a iubi”; cf. gr. *phileo* v. „a iubi, a avea grijă”; *-logie*; cf. gr. *logos* s.m. „cuvânt, vorbire, expresie”.

3. *Principiul concordanței lexico-gramaticale*: etimonul și cuvintele care s-au desprins din acesta trebuie să facă parte din aceeași categorie lexico-gramaticală.

O întrebare firească ar putea să se refere la situația compuselor. Cum ar putea fi explicate cuvintele anterior amintite, ca *filologie* sau *celioscopie*: v. *celio-* „cavitate”; cf. gr. *koilos* adj. „concav, scobit”; *-scopie*; cf. gr. *skope* s.f. „examinare”?

¹ Puține studii extind preocupările etimologice și la unități superioare sau inferioare *cuvântului*.

4. *Principiul atestării în limbă*: etimonul și cuvintele desprinse din acesta trebuie să fie atestate, adică trebuie să existe mărturii despre utilizarea lor în limbile respective.

Nu este și cazul limbilor reconstruite, când etimonul este un model, o aproximare pe baza unor reguli fonetice.

Lucia Wald (1998: 24) în articolul *Implicații semantice în reconstrucția etimonului indo-european – aspecte metodologice* observă că „recursul la un etimon reconstruit, necesar uneori și pentru termenii unui idiom cu o limbă bază atestată, devine procedura obligatorie în cazul limbilor indo-europene vechi.” Mai jos, în același capitol, vorbește despre unitățile din inventarul lexical al limbii-bază indo-europene, adică a prototipurilor, pentru ca apoi să se refere la acestea ca „inventar de morfeme lexicale și gramaticale”.

Legătura semantică etimon-lexem/morfem dat nu este ușor de determinat. Lucia Wald (*ibidem*) afirmă că „evoluția sensului se produce uneori de la concret spre abstract sau invers; în cursul istoriei lor unele cuvinte își largesc sensul, altele și-l îngustează; transferurile semantice sunt câteodată insolite sau greu explicabile logic; adesea metafora nu mai este inteligibilă sau dispare veriga intermediară dintre sensuri”. În acest caz, legătura semantică dintre un lexem/morfem dat și sensul secundar al unui etimon e foarte greu de stabilit și anulează legătura cu sensul de bază.

Petru Zugun (2000: 62) definește *etimonul* drept „corp fonetic (și grafic) cu sens, aparținând limbii române sau unei (unor) alte limbi, apt să explice cuvântul românesc (definiția etimonului poate fi extinsă la orice unitate lexicală, afix, îmbinare stabilă ș.a.)”. Expedierea în paranteză a posibilității de extindere a clasei la afixe, îmbinări stabile ș.a. este incomodă în trasarea unei definiții a etimonului. De altfel, în stabilirea grupelor etimologice, autorul se referă numai la cuvinte.

Grupele cuvintelor cu etimologie cunoscută sunt, potrivit lui Petru Zugun: 1. cuvinte de origine românească, 2. cuvinte continuate din latina populară, 3. cuvinte împrumutate. Pentru compuse, etimoanele sunt cuvintele din limbă, identificate în structură – *bună-credință*, din *bună* + *credință*; pentru derivate, sunt amintite ca etimoane și afixele: *muncitor* – *munci* + *tor*, *junimism* – *Junimea* + *-ism*; *teleconferință* – *tele-* + *conferință*.

Cunoscutul dicționar de concepte lingvistice (Bidu-Vranceanu et al., 2001) definește *etimonul* drept „forma atestată sau reconstruită din care provine un anumit cuvânt”. Se pot ridica aici întrebări privind clarificarea raportului semantic dintre „un anumit cuvânt” și „forma atestată sau reconstruită”. E posibil ca un „anumit cuvânt” să fie revendicat de mai multe forme? Care este situația cuvintelor compuse, a afixelor, a marcătorilor gramaticali / morfemelor gramaticale (v. *supra* considerațiile Luciei Wald)?

În dicționare generale sau în lucrările de specialitate de limbă engleză sau franceză, *etimonul* este definit în mai multe moduri², dar în jurul acelorași note, adică etimonul este *un cuvânt* sau *un morfem* de la care se formează cuvinte compuse sau derivate într-o limbă, definițiile specificând sau nu originea străină a cuvântului sau morfemului-sursă³. Autoarea

² *A word or morpheme from which compounds and derivatives are formed* (www.thefreedictionary.com/etymon) sau *A foreign word from which a particular loan word is derived* (<http://www.answers.com/topic/etymon>) (01.10.2010). Alte surse (v. <http://www.encyclopedia.com/doc/1O29-ETYMON.html>, http://www.askoxford.com/concise_oed/etymon?view=uk, http://www.ac-orleans-tours.fr/lettres/coin_eleve/etymon/cadre.htm) (01.10.2010).

³ O definiție în acest sens este cea menționată de Richard Nordquist, grammar.about.com/od/e/g/etymonterm.htm (03.09.2012): “in historical linguistic, the linguistic form from which a later form of word derives; an earlier

franceză Danielle De Clercq Douillet, în lucrarea *Etymons grecs et latins du vocabulaire scientifique français*⁴, include în lista etimoanelor și afixele greco-latine, pentru că și acestea sunt utilizate în vocabularul științific cu o semnificație specifică.

Atașarea determinantului *greco-latine* la genericul *etimoane* presupune limitarea la *cuvinte (și afixe) din limbile greacă și/sau latină de la care se formează cuvinte în greacă și/sau latină sau în alte limbi de cultură*. În prefață, autoarea specifică extensiunea termenului *etymon grecs et latins*: etimoane grecești propriu-zise, grecești de origine orientală sau egipteană, latine propriu-zise, latine de origine greacă, latinismele introduse în Evul Mediu și Renaștere.

II. Etimonul vs. morfemele lexicale și gramaticale / construcțiile

În lexicologie sau în gramatica tradițională, referirea la structura lexicală sau gramaticală a cuvântului se face prin apelul la diferite concepte. *Rădăcină* denumește partea în general stabilă a unui cuvânt, folosită pentru a forma derivate cu *sufixe* și *prefixe*. Termenul desemnează, de asemenea, „un morfem lexical comun unei clase flexionare” (Bidu-Vrănceanu et al., 2001: *rădăcină*). Abandonată de gramaticile structuraliste, noțiunea este înlocuită cu *radical* sau *bază*, care se referă la segmentul stabil în flexiune, respectiv, derivare.

În terminologia lingvistică românească de inspirație structuralistă se folosește denumirea *morfem*⁵ pentru a desemna „unitatea lingvistică minimală având calitatea de semn⁶” (idem: *morfem*). În morfologie, morfemul este considerat unitatea minimală, cuvântul fiind definit prin raportare la acesta. Înțelegând prin morfem unitate minimală de expresie asociată unui sens (lexical sau gramatical), se instituie o clasă integratoare de forme, dar eterogenă, care se subdivide potrivit mai multor criterii: gradul de independență, de sudură, tipul de semnificație.

Potrivit semnificației, morfemele sunt de două tipuri: lexicale și gramaticale. Morfemele lexicale poartă semnificații lexico-semantice, pe când cele gramaticale au rolul de a cataliza proiecțiile gramaticale, în special pentru actualizarea enunțării.

Clasa morfemelor lexicale deosebește, în funcție de gradul de independență, *rădăcina/radicalul* și *afixele derivative*, active în cadrul procedurii de formare a cuvintelor numit *derivare*. În locul termenului *radical*, pentru morfemele lexicale independente, se folosesc de cele mai multe ori termenii *rădăcină* sau *temă lexicală* (Irimia, 1998: 24), termeni preluați din lingvistica tradițională, *radicalul* fixându-se drept morfem gramatical independent (Guțu-Romalo, 1968: 16). Se diferențiază astfel constanta gramaticală de constanta lexicală, una asigurând stabilitate lexico-semantică în plan gramatical, cealaltă servind ca punct de plecare pentru creațiile lexicale și oferind variații semantice pe axele lexicale derivate.

version of a word in the same language or a word in a foreign language that is the source of a particular [loanword](#).”

⁴ <http://pot-pourri.fltr.ucl.ac.be/itiner/ebook/etymons.pdf> (01.10.2010).

⁵ Definit neuniform (în descriptivism, glosematică sau la Al. Martinet) ca „o unitate minimală de expresie asociată unui sens”, „unitate de conținut, inclusă categoriilor gramaticale”, „unitate minimă de expresie purtătoare a unui sens gramatical” (Coteanu et. al., 1985: 87).

⁶ V. caracteristicile semnului lingvistic (caracterul arbitrar, cuplarea semnificat – semnificant, caracterul liniar al semnificantului), precum și tipuri de unități semnificante.

Conform criteriului dependenței, morfemele gramaticale sunt de două tipuri: morfemele independente (*radicalul*) și morfemele dependente (*sufixe, desinențe, particule*). Identificarea structurilor binare care cuprind o parte constantă, numită *radical* și o parte variabilă, numită *flectiv* (Guțu-Romalo, 1968: 16 ș.u.), răspunde planului gramatical al limbii. Flectivul, asigurând mobilitatea gramaticală, înglobează desinențele (informațiile privitoare la număr, persoană, caz) și determinările (articolul hotărât), în cazul numelor, sau sufixele (purtătoare ale informațiilor modale și temporale), în cazul verbelor.

Așadar, relația dintre *rădăcină* și *etimon* vizează delimitarea nivelurilor de analiză: viziunea diacronică (dinamică extinsă) e definitorie pentru etimon, în timp ce rădăcina se identifică într-o viziune sincronică (dinamică limitată). Cu toate acestea, în orice actualizare și în orice generare de noi unități lexicale (care ține, de altfel, de dinamica limbii) recurgem la elemente de tipul morfemelor, care structurează informația (subl. n.) lingvistică.

În inventarul etimoanelor unui semn lingvistic, se poate proceda la analiza comparativă a structurii. Aceasta ne va conduce treptat la identificarea, mai ales în cazul cuvintelor, a unor morfeme istorice: rădăcini sau afixe istorice. Coborând pe linie etimologică spre limbile vechi, etimonul se identifică în final cu un semn lingvistic grec, latin, slav, indo-european, în funcție de nivelul la care dorim să operăm. Analiza structurală se poate aplica, așadar, și etimoanelor, care se dovedesc a fi morfeme, cuvinte (ansambluri de morfeme) sau unități frazeologice (îmbinări fixe/ansambluri de cuvinte).

Poate mai important decât *forma* este modelul / tiparul care o susține și care se transmite odată cu aceasta. Pentru a scoate în evidență modelul (*pattern*), lucrările lingvistice actuale folosesc conceptul general de *construcție*⁷ (v. engl. *construction* – trad. n.). Acestea pot fi valorificate ca tipuri de unități semnificante, detașate în analiza lexico-semantică. Astfel, cuvântul este o construcție alcătuită din morfeme, cuvântul compus, grupul sintactic, unitățile frazeologice sunt, la rândul lor, construcții, care conțin, precum cutiile chinezești, constituenți mai mici.

În cazul cuvântului *filologie*, etimonul indicat de dicționare este fr., dar pot exista mai multe etimoane (engl., lat.), care explică pentru limba română cuvântul-țintă. Aceste sunt/pot fi etimoane directe, în vreme ce etimonul grecesc este indirect. Pentru termenul *filosofie*, traseele etimologice se întretaie, căci este atestat și etimonul slav.

Prin apelul la elementele formative, pentru utilizatorul de româna, termenii grecești sunt ușor de recunoscut. Aproximând, putem considera că există o scară, o gradare etimologică ce permite stabilirea unui *traseu* etimologic: există așadar un etimon de grad 1 (stabilit în cadrul etimologiei directe), un etimon de grad 2, ..., un etimon de grad n. Principiile stabilirii etimonului sunt gradual respectate, ținând cont de modificările succesive specifice limbilor-sursă.

În această etapă ar putea fi ridicată întrebarea dacă toate unitățile-semn ale limbii au etimon⁸. Aceasta izvorăște din observarea dicționarelor generale (și nu numai) care înregistrează trimiteri etimologice la sfârșitul majorității articolelor (fac excepție puține cuvinte, în general interjecțiile).

⁷ Cf. Goldberg, 2009.

⁸ În lucrarea *The Oxford Guide to Etymology* (2009), Philip Durkin, apelând la coordonatele *opacitate, transparentă și posibilitate de analiză*, stabilește o clasă de cuvinte care pot fi studiate etimologic.

Legea care guvernează această perspectivă este un reflex al maximei continuității a lui Lavoisier: „nimic nu se pierde ... totul se transformă”, care guvernează materia. Aplicată la sistemul dinamic al limbii, legea anterior enunțată presupune ca materialul lingvistic să fie „re-folosit” în diferite moduri: fie semne proprii altor sisteme (actuale sau trecute) sunt preluate și utilizate într-un sistem diferit, fie semnele cunoscute ale unui sistem sunt reinterpretate și se restructurează (pe tiparele cunoscute) pentru a alcătui semne noi, relaționate cu noi referenți. Această „re-folosire” reprezintă, în același timp, un ajutor pentru memorie, care, în loc să se extindă orizontal, se extinde vertical, în acord cu principiul economiei de mijloace.

În această viziune largă, vom pleca de la presupuziția că orice unitate-semn a limbii are un etimon sau mai multe (astfel, compusul *floarea-soarelui* ar trebui să aibă ca etimoane *floare* și *soare*, valorificate metaforic, compusul *cotă-parte* cele două unități componente).

Un context restrâns, în care se respectă principiul legăturii semantice, impune ca termeni precum *cotă-parte* sau *limfocel* să nu aibă ca etimoane cuvintele din structură pentru că sensul acestora păstrează doar câteva trăsături ale laturii semnificat, iar semnificația respectivelor cuvinte (sensul de bază) este diferită de cea a constituenților. Acestea sunt noi unități, care și-au început la un moment dat traseul în limbă. Înnoirea permanentă a limbii e legată, pe de o parte, de informație, de creșterea cunoașterii, pe de altă parte, de surplusul subiectiv, de valorile conotative. De aceea, se pot deosebi și două perspective de identificare a etimoanelor:

I. Vizunea lărgită asupra etimonului, conform căreia aproximativ toate unitățile lexicale/gramaticale au etimoane, conduce la următoarele considerații: etimonul este un semn lingvistic, sursă pentru alt semn lingvistic. Se distinge așadar:

1. o imagine diacronică (caracteristică a stărilor de sistem) – etimonul este un cuvânt/morfem/o unitate frazeologică dintr-o perioadă anterioară a limbii române, sursă pentru un cuvânt/morfem românesc existent.

2. o perspectivă dinamică: cuvânt/morfem/o unitate frazeologică de la care se formează cuvinte într-o limbă dată; cuvinte/morfeme/unități frazeologice împrumutate.

Se poate conchide acum că, în cazul termenilor greco-latini, există atât 1. termeni care au etimon prim latin sau grec (*filologie, filosofie*), cât și 2. termeni constituiți din elemente formative care au etimoane greco-latine (*terminologie*).

O definiție adecvată nu se poate face decât într-o teorie lingvistică suplă. Limba este o matrice, potențialitate, care poate fi privită atât ca un sistem de sisteme, cât și ca rețea de relații în evoluție⁹. Limbile aflate în contact sunt sistemele interconectate sau rețele extinse. În aceste rețele există treceri reciproce și, în astfel de rețele, traseele etimologice, din care se pot deduce raporturile dintre semne.

II. Definiția restrânsă propune ca etimoane: cuvintele/morfemele/unitățile frazeologice moștenite din latina populară și cele împrumutate. Astfel sunt respectate principiile enunțate în deschiderea expunerii de față.

Fiindcă am enunțat definiția limbii ca *rețea de relații în evoluție* și etimonul drept semn lingvistic – *sursă* pentru alt semn lingvistic, consider că noțiunea etimon ar trebui utilizată în accepția I, singura în măsură să explice dinamica și suplețea sistemului lingvistic.

⁹ Cf. Saussure, 1998; Saussure, 2004.

Bibliography

- BIDU-VRĂNCEANU, Angela; CĂLĂRAȘU, Cristina; IONESCU-RUXĂNDOIU, Liliana; MANCAȘ Mihaela; PANĂ DINDELEGAN, Gabriela, 2001 – *Dicționar de științe ale limbii*, București, Nemira.
- COTEANU, Ion (coord.), 1985 – *Limba română contemporană. Fonetica. Fonologia. Morfologia*, București, Editura Didactică și Pedagogică.
- DE CLERCQ, Danielle - *Etymons grecs et latins du vocabulaire scientifique français*, <http://pot-pourri.fltr.ucl.ac.be/itinerar/ebook/etymons.pdf> (29.11.2014)
- DURKIN, Philip, 2009 – *The Oxford Guide to Etymology*, New York, Oxford University Press.
- GOLDBERG, Adele E., 2009 – *The nature of generalization* în *Cognitive Linguistics Journal*, 20-1/ 2009, pp. 93-127.
- GROZA, Liviu, 2004 – *Elemente de lexicologie*, București, Humanitas.
- GUȚU-ROMALO, Valeria, 1968 – *Structura morfologică limbii române*, București.
- IRIMIA, Dumitru, 1998 – *Gramatica limbii române*, Iași, Polirom.
- SAUSSURE, Ferdinand de, 1998 – *Curs de lingvistică generală*, Iași, Polirom.
- SAUSSURE, Ferdinand de, 2004 – *Scrieri de lingvistică generală*, Iași, Polirom.
- WALD, Lucia, 1998 – *Pagini de teorie și istorie a lingvisticii*, București, ALL.
- ZUGUN, Petru, 2000 – *Lexicologia limbii române*, Iași, Tehnopress.